

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

Walter K. Hanak, *The Nature and the Image of Princely Power in Kievan Rus', 980–1054: A Study of Sources* (Leiden, Boston: Brill, 2014) [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 25], 203 p.

Нова книга відомого американського візантиніста і славіста Вальтера Ханака побачила світ у серії досліджень *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages* видавництва Brill. Її редактором є Флорін Курта, а сама праця — перша спеціальна робота серії присвячена винятково ранній Русі. Історія цієї праці є несподівано довгою. У 1973 р. Вальтер Ханак захистив дисертацію на представлену тему і більш ніж через сорок років вирішив повернутися до теми своїх раніших зацікавлень. Можливо, такий поворот у фокусі досліджень автора спричинений його роботою над іншим, не менш амбітним проектом — Походження Київської Русі, — посилання на який зустрічаються на сторінках представленої роботи. Навіть більше, схоже на те, що питання про походження та образ князівської влади у цій вже анонсованій роботі також займатиме важливе місце. Дослідження Ханака належить до напряму історії ідей, зокрема політичних ідей. В основу своєї роботи автор покладає вивчення джерел, що загалом зводиться до наступної мети щодо їх перечитання: «що джерела говорять чи не говорять про природу і образ князівської влади». Ханак впевнений, що справжньої історіографічної дискусії довкола питань князівської влади Володимира та Ярослава так і не відбулося, що дозволяє йому детально зупинитися на часі від 980 до 1054 рр. Тим більше, як зауважує автор, щодо цього періоду існують «дуже багаті джерела». Мабуть, це риторичне перебільшення автора, оскільки навряд чи можна вважати «багатими джерелами» такий стан справ, коли про більшу частину правління Володимира Святого та Ярослава Мудрого відомо не так вже й багато.

Важко визначити головну ідею дослідження, яку Ханак сформулював не надто чітко. Її можна представити наступним чином: природа і образ влади київського князя визначається рефлексіями декількох компонентів. Зокрема, візантійського, варязького чи скандинавського, хозарського і, зрештою, східнослов'янського, які впливали на різні шляхи становлення влади у Київській Русі і «відігравали важливу роль у історичній еволюції князівської влади в процесі формування держави». Звідки кожен розділ книги відповідає одному із виокремлених автором компонентів. Такий задум видається привабливим для структури дослідження, але змушує розглядати всі визначені Ханакком компоненти немов у паралельних площинах, забуваючи про суттєве розрізнення для формування образу влади: «образ себе» у давньоруських текстах і погляд з боку візантійських авторів.

У центр свого дослідження автор ставить дослідження «першоджерел», де й формується образ князівської влади. Враховуючи множинність таких «образів», автор не пропонує, власне, попередньої джерелознавчої роботи, а розглядає тексти самі по собі, як зразки відображення «природи» і «образів».

У першому розділі Ханак зупиняється на давньоруському образі влади київського князя. У цьому огляді від Святослава Ігоревича до Ярослава Мудрого він починає із загальної характеристики давньоруських літописів та агіографії і переходить далі до центральних для нього сюжетів: моделі образу влади для Володимира Святого. Наведені Ханак моделі, якими послуговувалися літописці для літературної конструкції влади князя були, добре відомі у літературі й раніше (цар Соломон і Костянтин Великий). Ханак запропонував досить зважене перечитання цих моделей на прикладі *ПВЛ* та *Житія* Володимира. Не всі паралелі між правлінням Соломона та Володимира є добре обгрунтованими автором (ставлення до вдів та інтерес до торгівлі). Не зовсім точним є визначення Ханак Святополка Окаянного як образ Авімелеха у давньоруській літературі. Про інший приклад, не менш важливий, Святополк як другий Каїн, автор не згадує.

Вчений однозначно приймає раннє датування *Пам'яті та Похвали Володимиру*, хоча це щонайменше предмет дискусії. Ханак чомусь дивується, чому імені Святослава не згадує хроніка Симеона Логофета з недавнього видання Штефана Вальгрена. У цій редакції хроніка доходить лише до 948 р., тому повідомлень про війни Святослава тут не може бути. Зрештою, як й у інших пізніших редакціях хроніки, також нічого не зазначається про Святослава. Сумнівним є визначення Ханак державного утворення Святослава як «імперії», повторене ним неодноразово. Автор цілком справедливо вказує на те, що контраст між збудованими літописцями характеристиками правління і князівської влади Володимира, Мстислава та Ярослава і реаліями міг бути глибший, ніж видається на перший погляд. Рефлексії над біблійними текстами часто сприймаються модерною наукою як цілком реальні характеристики правління кожного із князів. Однак чи були такі характеристики чи моделі влади винайдені літописцями суто давньоруськими? Власне, мова йде про візантійські приклади порівняння із Соломоном і такі епітети як «новий Костянтин» та ін. Їх слід було б, згідно схеми компонентів образу влади у книзі, перенести до «візантійського» розділу праці.

У розділі «Візантійська імперська думка у теорії і практиці у Русі Володимира-Ярослава», Ханак простежує форми сприйняття київськими князями елементів візантійських політичних вчень та їх репрезентації у джерелах. До останніх автор залучає і церковні статути Володимира та Ярослава, сюди потрапила навіть *Степенна книга царського родоводу*. Вчений враховує також й повідомлення *Записки готського топарха*, яка вже давно вилучена з-поміж історичних джерел як модерний фальсифікат. Знаючи і цитуючи працю І. Шевченка, Ханак робить неоднозначне припущення, що «василевсом»

цього тексту міг бути Святослав або Володимир. На основі гіпотези А. Соловйова, Ханак схильний допускати, що Володимир використовував слово *аутократор* на своїх монетах і, таким чином, наслідував візантійського імператора. На жаль, тут має місце казус, коли візантійська печатка чи монета свого часу була прочитана як давньоруська, що інколи трапляється у літературі. Шкода, що автор, який загалом уважний до нової літератури, поставив таке сумнівне твердження в основу своїх міркувань.

Не менш дискусійним моментом є широке використання автором *Церковного статуту* Володимира. Ханак звичайно свідомий того, що цей текст є пізнім і принаймні несе відбиток пізнішого часу. Звісно, використовувати його для дослідження мотивацій князя Володимира стосовно церковного права можна, але, перш за все, слід довести, що вибраний фрагмент має відношення до того «прототипу» статуту, який міг бути створений у час Володимира. Тому слова автора про *Номоканон* як одне із джерел статуту, звісно вірне, але відображає інший час, далеко не Володимира і Анни.

Ханак не оминає тут питання русько-візантійської війни 1043 р. Дещо дивним як для візантиніста є використання хроніки Кедрина, а не вже давно виданого тексту Іоанна Скілиці. Проте таке використання спостерігається й на інших сторінках роботи. Як й інші дослідники, Ханак тлумачить слова Михаїла Пселла про причину війни з русами. На його думку, замість «влади» слід читати «впливу». Іншими словами, причини походу знаходилися не далеко від того, що Ярослав намагався уникнути впливу Візантії. Як далеко цей «вплив» поширювався раніше Ханак не уточнює. На жаль, автор чомусь мало уваги звертає на тексти і предмети візуалізації князівської влади. Не має аналізу печатей Ярослава та Мстислава, а текст Скілиці зовсім не використовується. Замість нього маємо слова Никифора Григори, але це вже питання сприйняття влади київського князя у візантійському суспільстві значно пізнішого часу. Пишучи про посмертні панегірики, у тому числі Володимиру Святому, Ханак справедливо вказує на візантійське походження їх стилю у літописі, але без дослідження кола читання літописця слова вченого мають дещо спекулятивний момент.

Висновки автора цілком традиційні. З одного боку, Київська Русь намагалася відійти від «політичної орбіти» імперії, навіть відправляючи похід на Константинополь, з іншого, — сприймала велику частину її ідей. Натомість самі візантійці вірили, що Русь залишається їх союзником і перебуває «під її владою, як релігійною, так і політичною».

У третьому розділі «Занепад варягів», автор пише, що «варязька політична думка» не мала на меті сформувати тривалі інститути та державні утворення і була відкинута після прийняття християнства. Варязький спадок автор розглядає від 839 до 1036 р. Пишучи про кагана народу рос з *Annales Bertiniani*, Ханак розглядає його то як «substitutive title» конунга, а в іншому місці пише про кагана як титул. Далі, автор запозичує лексику *Saги про Инг-*

lingiv і вживає слово *drótt* стосовно руського правителя. Із аналізу Ханака взагалі не зрозумілим залишається те, як же називався правитель народу «рос» у середині IX ст.? Те, що київські князі могли використовувати різні імена і назви для позначення свого статусу, образу влади, схоже, не викликає сумніву, але повідомлення *Annales Bertiniani* потребує більш масштабної студії, ніж це демонструє дослідник.

У четвертому розділі «Хозари у тіні київської політичної думки», Ханак демонструє, що слова Іларіона про кагана Володимира слід читати як оцінку того факту, що Володимир правив різними народами, у тому числі й тими, які раніше відносилися до влади хозарського кагана. На думку вченого, Іларіон вживаючи поняття каган для руського князя, мав на меті вказати наступне — «Володимир і Ярослав були незалежними і суверенними правителями у політичному сенсі як хозарський каган».

П'ятий розділ присвячений політичній і соціальній структурі східних слов'ян, де знаходимо нарешті останній компонент образу влади київського князя. На жаль, автор дуже мало приділяє уваги читанню літописця, тому його спостереження довкола вживання термінів князь, воєвода, віче є суттєво неповними. Зрештою, це, вочевидь, не входить до його завдань, головне з яких є на прикладі князя, воєводи та віча показати, як саме ці поняття увійшли до образу влади київського князя. У висновках, автор ще раз вказує на те, що давньоруська історіографічна традиція засновувалася на біблійних книгах, а зосередження уваги на варязькому, слов'янському та візантійському складниках допомогло з'ясувати природу і образ князівської влади, яка могла відрізнитися від реалій правління.

Оглядаючи дослідження Ханака, відзначимо стиль автора, який всі тексти подає як в оригіналах, так й у перекладах; фрагменти літописів приводить із багатьма різночитаннями, перекладаючи і їх також. Уважність автора, безумовно, цілком виправдана. Так, слід підтримати переклад Ханака цесариця Анна як *empress Anna*, а не *princess*, згідно традиції. Відзначимо також й добру обізнаність автора з літературою питання, що у деяких частинах нагадує бібліографічний довідник. Така ретельність автора викликала б більше схвалення, якби він зосередився винятково на науковій літературі, не додаючи до списку псевдонаукові публікації, або ж публікації із дуже сумнівною науковістю. Звичайно, аналізувати похід русів 860 р. можна і за книгами С. Цветкова і Е. Галкіної, але у Ханака, вочевидь, було більше шансів уникнути такої перспективи. Незважаючи на вказані недоліки, книга Вальтера Ханака може бути корисною як для вченої спільноти, так й для широкої читацької аудиторії.

Олександр Филипчук

А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский. *Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*. М., 2013, 280 с.

Остання праця Анни Літвіної та Федора Успенського є водночас і досить традиційною, і цілком оригінальною. Вчені, які давно займаються середньовічною антропонімікою, в черговий раз звернулися до цієї сфери. Але предмет їхнього дослідження не цілком стандартний — руські імена половців, а власне половецьких ханів (за давньоруською термінологією — «князів»).

Автори розбирають усі відомості руських джерел (власне, літописів) про імена половецької еліти XI–XIII ст., які мали руське походження. Дослідники прагнуть раціоналізувати вибір імен у цьому середовищі. Той факт, що половецькі знатні роди від рубежу XI, XII ст. увійшли в матримоніальні зв'язки з Рюриковичами і поступово приймали християнство, дозволяє вписувати ономастикон половців у руський контекст і досліджувати матеріал вже ustalеними інструментами. Основний метод — пошук закономірностей у виборі імен, кореляції наречення певним іменем з тою чи іншою віхою русько-половецьких відносин. Вчені намагаються викрити так би мовити «соціальне конструювання» — побудову системи зв'язків (союзів, коаліцій) в середовищі еліти, причому імена стають символами цих зв'язків, а шлюби виступають політичним інструментом. Разом з тим, династичний ономастичний фонд виглядає у працях А.Ф. Літвіної та Ф.Б. Успенського як самодостатня структура, вивчивши будову якої можна пояснити появу і «функцію» кожного її елемента — імені.

Праця складається з трьох частин. У першій пропонується загальне історичне тло дослідження — «Общий взгляд на культурную ситуацию русско-половецких контактов». А.Ф. Літвіна та Ф.Б. Успенський звертаються до різноманітних аспектів русько-половецьких взаємин (матримоніальні зв'язки, поширення християнства у половців) та їх репрезентації у руських джерелах (образ половців у літописних і нелітописних текстах). Особливу увагу приділено питанням сприйняття руських династичних імен половцями та умов запозичення цих імен. При цьому автори спираються на свої попередні напрацювання у вивченні ономастикону Рюриковичів.

Друга частина — «Имена и их обладатели» — є основою дослідження. Вона розбита на глави, кожна з яких присвячена одному «руському імені» половців: Георгій-Юрій, Данило, Роман, Гліб, Ярополк, Василь, Давид. Глави побудовані за єдиною схемою, важливим елементом якої є встановлення для половця з «руським іменем» «прототипу» (носія/носіїв цього імені) серед Рюриковичів. Під кожним фактом наречення половця «руським іменем», за логікою дослідників, варто підозрювати факт спорідненості з руською елітою та певний політичний союз. Детально відстежуючи відомості джерел про носіїв аналізованих імен, реконструюючи (наскільки можливо) біографію цих осіб, а також враховуючи особливості побутування імен у Рюриковичів,

автори пропонують історію трансляції кожного «руського імені» в половецьке середовище і його функції у взаєминах степовиків з Руссю.

У третій частині «Ритм и характер русско-половецких контактов по матримонимальным и ономастическим данным (вместо заключения)» А.Ф. Літвіна та Ф.Б. Успенський намагаються змалювати картину русько-половецьких відносин, доповнюючи відомі факти результатами своїх ономастичних спостережень та даючи першим нову інтерпретацію. Так, пропонується ідея особливих «ритмів» у взаєминах Рюриковичів і половецьких кланів, котрі пов'язані з динамікою змін поколінь, змін розстановки сил всередині еліт, а відповідно — необхідністю укладати нові союзи, що підтверджувалися і втілювалися у шлюбах. Цілком очікуваним наслідком поглиблення цих контактів стало хрещення окремих представників половецької знаті, а також проникнення до їхнього середовища християнських та слов'янських імен, які були у вжитку Рюриковичів.

Чітка структура праці, як видно, веде читача по колу. Починаючи з загального огляду русько-половецьких відносин, заглиблюючись в аналіз «руських імен» половецької еліти, дослідники наприкінці повертаються до загальних питань, але відповідають на них вже з урахуванням даних антропоніміки.

Книга не містить історіографічного огляду, на що свідомо йдуть автори, аби не ускладнювати текст. Незважаючи на те, що питання про половців з «руськими іменами» в літературі піднімається давно, дослідники справді роблять першу спробу розглянути його цілісно. Їхня праця буде корисною як для широкого кола зацікавлених історією Давньої Русі й степовиків, так і для тих, хто спеціально стежить за ономастичним «сиквелом» А.Ф. Літвіної та Ф.Б. Успенського.

В. А.

Средневековая Русь. Вып. 10. *К 1150-летию зарождения российской государственности*. М.: Индрик, 2012, 392 с.

Щорічний збірник *Средневековая Русь* цього разу повернуся до свого звичного формату, чому вочевидь посприяв ювілейний характер видання. Зрештою, тема святкування 1150-ліття зародження російської державності мало позначилася на його змісті: початкам русі присвячено всього одну статтю А.А. Горського «Первое столетие Руси» (7–112). У ній автор пробує охопити велику кількість традиційних проблем «варязького питання», де й походження Рюрика та самих русів, а також локалізації русів у перших повідомленнях про них. До цього переліку А.А. Горський додає й інші, зокрема, питання існування знаті у слов'янському суспільстві в VI–IX ст., «іноземний вплив» на формування давньоруської державності та ін. Також автор пропонує свій коментар до руського фрагменту *Про управління імперією* без врахування нової літератури. Це ж стосується й інших розділів дослідження. Наприклад,

А.А. Горський аналізує питання існування знаті у «славніях» без використання матеріалів візантійської сфрагістики, зокрема, печаток «архонтів» слов'ян. Все це призводить до того, що висновки автора є часто застарілими (наприклад, ідентифікація Рюрика з Рьориком Фрісландским та ін.).

Дослідження Т.Л. Вілкул «Книга Исход в Речи Философа» (113–126) продовжує її студії навколо біблійної складової давньоруських текстів. Інше дослідження О.Л. Конявської «Время суток в раннем летописании» (126–134) присвячене проблемі визначення часу доби на Русі. На жаль, автор не часто звертає увагу на візантійські відповідники для своїх знахідок, як і не використовує значну літературу про сприйняття часу у середні віки. Д. Домбровський у статті «Вступление Мстислава Мстиславича в борьбу за Галич» (170–196), досліджує відносини князя з королівством Арпадів і обставини його вступу у боротьбу за галицький трон. Значну частину своїх міркувань автор базує на основі пізніх літописних компіляцій, як-то *Воскресенского літопису*, що, звичайно, викликає сумніви щодо достовірності їх повідомлень, які можуть і відбитися на загальних висновках автора.

А.Ф. Литвина та Ф.Б. Успенський у своїй роботі «Насильственный постриг княжеской семьи в Киеве: От интерпретации обстоятельств к реконструкции причин» (135–169) пропонують масштабне дослідження сімейної драми київського князя Рюрика Ростиславича. Автори приходять до висновку, що у цьому випадку маємо справу чи не вперше на Русі із «свідомою маніпуляцією канонічним правом», яке клір вирішив тлумачити буквально на догоду Роману Мстиславичу. Цікавою є також стаття А.А. Астайкіна «Что означает Липицы? Об определении места Липицких битв 1176 и 1216 гг. и критическом разборе версии А.С. Уварова» (197–228).

Важливими є також й інші статті: А.А. Кузьмін «Генеалогия тверского боярского рода Левашовых» (229–247), Д.Г. Давиденко «Монастыри-архимандритии в городах Северо-Восточной и Северо-Западной Руси в XIV–XV вв.» (248–331) та Т.А. Матасова «Европейский Север и Северо-Восток в представлениях русских и итальянцев в XIV — начале XVI в.» (332–367). Завершують збірник хроніка семінару «Средневековая Русь», а також привітання та некрологи.

О. Ф.

Christian Raffensperger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2012) [Harvard Historical Studies, 177], 329 p.

Книга американського медієвіста Крістіана Раффеншпергера присвячена перечитанню місця Русі у середньовічному світі. Згідно з головною ідеєю автора, попередні дослідження мали великий недолік у тому, що розглядали

Русь як частину «візантійської цивілізації», «візантійської співдружності» чи зрештою «візантійського світу», а зв'язки із середньовічним Заходом нерідко недооцінювалися. Перегляд таких підходів до вивчення середньовічної Русі й пропонує Раффеншпергер у своїй книзі, де переміщає Русь із «сфери впливу» Візантії і розглядає її як частину європейського середньовіччя. Загальна теза автора, як добре відомо, не є оригінальною. Раффеншпергер не враховує тривалу історіографію дослідження Русі, де відторгнення від Візантії також мало значну традицію. З іншого боку, він надто прямолінійно визначає візантійську цивілізацію як «східну», тобто не європейську і зовсім не враховує того, що візантійська історія і культура є «історичною пам'яттю» нинішніх східноєвропейців.

Свої міркування автор, головним чином, намагається підкріпити дослідженням матримоніальних зв'язків княжого роду з правлячими родинами середньовічного Заходу. Цій проблемі приділено другий розділ книги (47–70), де автор розглядає теоретичні питання: західну орієнтацію руських династичних шлюбів, ідею династичного шлюбу, середньовічні жінки та їх роль у родині, жінка у династичному шлюбі та ін. На жаль, автор не самостійний у пошуках: свої спостереження він ґрунтує в основному на роботах Н. Баумгартена. У третьому розділі «Руські династичні шлюби» (71–114), він простежує типи династичних шлюбів. У зв'язку з чим, підтримує малопереконливу ідею про «міждержавні коаліції» завдяки укладанню ряду династичних шлюбів (ідея запозичена з роботи О.В. Назаренка). Також тут він приділяє увагу впливу жінок з родини Рюриковичів на іноземну ономастику. Автор не зазначає, що ім'я доньки Ярослава Мудрого Анастасії походить із пізнього джерела, тому не може бути цілком певним. Як й те, що такі імена як Філіп та Агафія не обов'язково спричинені безпосереднім впливом від шлюбу з доньками Ярослава Мудрого.

У четвертому розділі «Київ як центр європейської торгівлі» (115–135), Раффеншпергер приходить до висновку, який не може викликати у будь-якого дослідника заперечень, а саме твердження, що Київ був одним із центрів європейської торгівлі. Однак, як й у попередніх розвідках, його міркування додають дуже мало до предмету, а зводяться до вільного переказу праць Т. Нунена.

Не зовсім зрозумілими залишаються ключові визначення автора. Пишучи у першому розділі «Візантійський ідеал» (10–46) про відмову від поняття «візантійська співдружність» (введеного Д. Оболенським), Раффеншпергер пропонує інший «візантійський ідеал». У чому він полягає і, зрештою, яка евристична перевага його над своїм попередником, автор чомусь умовчує. Натомість переходить до спостережень над візантійським впливом на середньовічну титулатуру правителів, її репрезентації на монетах та печатках та ін. У п'ятому розділі автор розглядає християнський світ Русі (136–185), де зупиняється на різних питаннях: від контактів Русі з латинським християнством до слов'янської літургії. Слід відзначити своєрідний стиль

автора. Він уникає цитування джерел (як мовою оригіналу, так й перекладів), а знання автором наукової літератури, написаної не англійською мовою, є дуже неповним. Останнє сильно відобразилось на змісті книги та її висновках.

О. Ф.

Jan Jurkiewicz. *Od Palemona do Giedymina. Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy. Część I. W kręgu latopisów litewskich* (Poznań: Wydawnictwo naukowe PAN, 2013), 319s. + wklejki.

Книга польського дослідника Яна Юркевича присвячена дослідженню етногенетичної легенди литовців у ранньомодерну добу (XVI–XVIII ст.). У книзі розглядаються політичний та географічний аспекти легенди.

У вступі (9–26) автор коротко зупиняється на основних проблемах дослідження етногенетичних легенд, подає короткий аналіз історіографії питання, пояснює певні дефініції, важливі для книги. У першому розділі «У пошуках стародавніх протопластів» (27–65) автор зупиняється на різних варіантах римської легенди, що існувала у середньовіччі та ранньомодерному часі. Підводячи читача до аналізу версії римської легенди, представлені у літописах Великого князівства Литовського (цьому присвячений третій параграф першої глави: «Римська праісторія литовців в концепції литовських літописів», 47–65), Ян Юркевич викладає попердені варіанти гіпотези походження литовців, що беруть початок у працях Яна Длугоша (перший параграф першої глави, 27–37) та Енея Сільвія Пікколоміні й Філіпа Каллімаха (другий параграф першої глави, 38–46). Це, відповідно, — римська легенда Длугоша та кельтсько-боспорська легенда Пікколоміні та Каллімаха. Розділ другий анотованої книги подає читачу огляд поглядів на питання часу повстання легенди про римське походження литовців (параграф перший другого розділу, 66–82) та політичні тенденції, що присутні у легенді (параграф другий, 83–89). Розділи третій та четвертий присвячені персонажам, що представлені у версії римської легенди літописів Великого князівства Литовського. У розділі третьому («Герої легенди про римське походження литовців», 90–112) увага приділена чотирьом «римським» родам, що прибули із «римським князем» Палемоном до Литви, рятуючись від жорстокостей Нерона («Кольюми», 96–101, «Центаври», 101–106, «Рожи та Урсини», 106–113). А також і самому Палемону (90–96). Автор розглядає причини появи саме цих назв на початку легенди. Наступний, четвертий розділ («Легендарні династії. Структура держави», 113–170), логічно продовжує попередній, аналізуючи розвиток легенди у літописах за генеалогічним принципом. Так, розділ поділено на три підрозділи, у яких автор подає огляд трьох правлячих у ВКЛ династій, представлених у легендарній частині літописів ВКЛ. Це династії

«Палемонідів» (підрозділ А, 113–140), династія «Центаврів (Довспрунговичів)» (підрозділ В, 141–162) та, зрештою, початок історичної династії від Міндовга («Забутий король», підрозділ С, 163–170). Наступний, п'ятий (171–224), розділ подає історичний ландшафт, на якому зазначені легендарні династії правили. Розділ має шість підрозділів, у яких розглядаються питання географії легенди: Німан та Море Німанове; власне литовські землі (Жмудь, Завілейська земля, Жослі); Новгородське князівство; інші руські землі; родові гнізда литовської знаті та, зрештою, Вільнюс з його особливою легендою про заснування. У шостому розділі автор фактично робить висновки із попереднього тексту: він пропонує свою візію образу держави у легенді літописів ВКЛ («Образ держави в легенді», 225–237). Останній, сьомий, розділ присвячено московській версії походження литовської династії (238–264). Висновки (266–270) завершують текстуальну частину книги. До тексту додана бібліографія (272–296), іменний покажчик (298–316) та велика анотація англійською мовою (317–319).

Книга є прекрасним путівником по історіографії легендарної частини літописів ВКЛ та основних проблемах легендарної частини, однак, читач не знайде у ній детальних текстологічних викладок. Поза тим, робота буде цікавою не лише для дослідників літописання та політичної думки ВКЛ у XVI ст., але і для істориків літератури та генеалогів.

К. К.

“Rationale Divinorum officiorum” Wilgelmi Durandi в русском переводе конца XV в. Издание подг. А.А. Романовой и В.А. Ромодановской. Ответ. ред. И.П. Медведев. М., СПб: «Индрик», 2012, 264 с.

Книга являє собою перше видання давньоруського перекладу однієї з книг трактату Вільгельма Дурандуса *Rationale Divinorum officiorum* (XIII ст.), що був виконаний «повелѣнием архиепископа Великаго Новаграда и Пскова владыки Генадия в дому архиепископли лета 7003 месяца генваря в 5 ден.» (140). Трактат Вільгельма Дурандуса *Rationale Divinorum officiorum* («Советование божественных дел», у перекладі кінця XV ст.), створений наприкінці XIII ст., набув великої популярності: він зберігся у 139 списках та був серед перших небіблейських книг, виданих друком у середині XV ст. (перше видання — 1459 р.), та витримав численні перевидання. За одним із таких видань — 1486 року (Страсбург) у Новгороді і було зроблено руський переклад восьмої книги трактату. Коротким відомостям про автора та його трактат присвячений вступний розділ анотованої книги (Введение, 7–10). Восьма книга присвячена календарним питанням, тому не дивно, що вона привернула увагу т. зв. Геннадієвого кола. Текст перекладу був використаний у численних календарних статтях («О индикте», «Аще восхощеси

обрести день високосный», «О днех египетских», «О часех немецких како бьют» тощо) різних збірок, в тому числі у збірці Миротворный круг (початок XVI ст.), у творі інока Іосифа Летописец и сказание ко учению и рассуждение о фонианде вкратце (1559 р.) тощо. А.А. Романова у розділі «Перевод Rationale Divinorum officiorum в древнерусской книжности» (11–18) вказує сім основних текстів, де знаходяться запозичення із перекладу восьмої книги трактату, що публікується у виданні. Окрім вже згаданих (збірка Миротворный круг та *Летописец и сказание ко учению и рассуждение о фонианде вкратце*, стаття «О часех немецких како бьют»), це різні фрагменти, що зустрічаються у збірках під заголовком «Из осмыа части»; також текст перекладу, скоріше за все використовувався «западно-руськими православними идеологами при составлении ими сочинений по календарным вопросам» (13). Запозичення з Rationale зустрічаються також у Азбуковниках та в «Предисловии святцам» (13–14). У розділі подається текстологічне порівняння деяких запозичень із публікованого перекладу до наступних пам'яток.

В анотованому виданні розміщена (37–140) інтерлінеарна публікація давньоруського перекладу восьмої книги *Rationale Divinorum officiorum* за єдиним збереженим списком 20–30-х років XVII ст. (РНБ, Погодинское собр., № 1121), у якій давньоруський текст поданий більш великим шрифтом, а під рядком подається дрібнішим шрифтом латинський оригінал. Принципи публікації тексту детально описані (36). Майже половину книжки складають «Латинско-древнерусский словоуказатель» (143–202), «Древнерусско-латинский словоуказатель» (203–258) та «Перечень латинских вкраплений» (258–261). Виданню текста передує детальний опис рукопису (31–35).

Оскільки публікується давньоруський переклад латинського тексту, до видання додано розділ «Основные принципы древнерусского перевода Rationale Divinorum officiorum» (19–30), у якому В.А. Ромодановська аналізує принципи перекладу з латини. На основі аналізу перекладу, вона припускає, що перекладачем був руський, що гарно володів латиною, а не людина західноєвропейського походження (30).

Як бачимо, видання стане у пригоді усім, хто вивчає історію календарних збірок на Русі, перекладацьку роботу Геннадієвого кола та загалом історію перекладів на Русі, дослідникам літератури кінця XV ст. — початку XIX ст. (верхня межа встановлюється впливом перекладу на подальші пам'ятки).

К. К.

Алексеев А.И. *Религиозные движения на Руси последней трети XIV — начала XVI в.: стригольники и жидовствующие*. М.: «Индрик», 2012, 560 с.

Анотована книга, мабуть, перше велике узагальнююче видання, присвячене темі ересей XIV–XV ст. на Русі від 1950–1960 років, коли з’явилися книги Н.А. Казакової та Я.С. Лурье (Казакова Н.А., Лурье Я.С. *Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI в.* М.; Л., 1955; Лурье Я.С. *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века*. М.; Л., 1960) та О.І. Клібанова (Клибанов А.И. *Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI вв.* М. 1960).

Як і книга Н.А. Казакової та Я.С. Лурье, анотоване видання розділяється на дві великі частини, що присвячені двом першим руським ересям: стригольникам (17–207) та жидовствующим (211–496). У передмові (Введение, 9–13) автором коротко накреслена загальна проблематика досліджень середньовічних ересей та визначені цілі всієї роботи.

Кожна із зазначених великих частин ділиться на три глави. Перші глави кожної частини присвячені історіографії проблеми (21–53, стригольники; 215–251, жидовствующие). Історіографічний огляд кожної проблеми чітко розподілений автором на п’ять частин (підрозділів) (з яких тільки останні підрозділи мають різну назву, хоча і присвячені одній проблемі): «Историография XIX — начала XXI в.» (21–32, стригольники; 215–228, жидовствующие) (хоча і у першій частині, і у другій, у цих підрозділах фактично йдеться про історіографію XIX — початку XX століття.); «Историография советского периода» (32–40, 228–234), «Зарубежная историография» (40–44, 234–240), «Историография 1991—2010 гг.» (44–49, 240–248). Останні підрозділи історіографічної глави мають різні назви, але обидві присвячені сучасній актуалізації теми ересей стригольників та жидовствующих у популярній культурі. У першому випадку автор аналізує актуалізацію теми стригольників у середовищі євангельських християн баптистів («Феномен стригольничества в исторических штудиях российских протестантов», 49–52), у другому — коротко зупиняється на кількох сучасних публіцистичних роботах, присвячених жидовствующим, вказуючи на некомпетентність основної маси публіцистичних публікацій з цієї теми («Современная историческая публицистика», 248–250). Короткі висновки із кожної глави завершають історіографічні огляди. У першому випадку автор вказує на те, що рівень узагальнень при вивченні стригольників превалює над джерелознавчими студіями, а також, що в історіографії стригольництва проігноровані можливості компаративістського підходу, який би дозволив провести порівняння феномену стригольництва із подібними явищами на Балканах та у країнах Західної Європи. Таким чином, із розгляду історіографії виводяться цілі дослідження (52). У другому випадку, автор робить висновок про відсутність загальноприйнятого погляду на ересь жидовствующих та недостатність звертання до джерелознавчих питань у цій проблемі (250).

Друга глава кожної частини присвячена огляду джерел. У першій частині автор ретельно, із залученням текстологічних та кодикологічних методів аналізує джерела, що пов'язуються із ересю стригольників: «Послание константинопольского патриарха Нила» (53–58); «Сочинение против стригольников, приписываемое патриарху Антонию или епископу Стефану Пермскому» (58–72); «Сборники с антистригольническими посланиями митрополита Фотия» (72–74); «Послание митрополита Фотия 1416 г.» (74–78); «Послание митрополита Фотия 1422–1425 гг.» (78–82); «Послание митрополита Фотия от 22 июня 1427 г.» (82–86); «Послание митрополита Фотия от 23 сентября 1427 г.» (86–89); «Известия летописей» (89–93); «Житие новгородского архиепископа Моисея» (93–94); «Упоминания о стригольниках в посланиях архиепископа Геннадия Гонзова» (94–95); «Известие «Просветителя» Иосифа Волоцкого» (95–97).

У другій частині ретельному аналізу піддані: «Послания архиепископа Геннадия Гонзова: проблема достоверности сведений о ереси «жидовская мудрствующих» (251–271); «Соборный приговор 1490 г.» (271); «Поучение» митрополита Зосимы» (272–274); «Анафематствования жидовствующим» (274–278); «Послание на жида и на еретика» инока Саввы» (278–292); автор дуже детально зупиняється на «Просветителе» та посланнях Йосифа Волоцького, присвячуючи їм майже вісімдесят сторінок — «Просветитель» и послания Иосифа Волоцкого» (292–378); «Летописные известия» (382–385).

Третя глава («Стригольники как феномен в религиозной жизни Новгорода и Пскова», 97–209) першої частини є, по суті, тим самим обіцяним напочатку компаративістським дослідженням та аналізом явища стригольництва загалом. Автор задається питанням: чи могли західноєвропейські єретичні, реформатські або інші релігійні течії (вальденси, богомили, флагелланти, гусити, вірмени, юдеї, жидовствующі, гуманісти, раціоналісти тощо) вплинути на появу ересі стригольників. Він пропонує певні типологічні моделі, які б могли пояснити появу першої ересі на Русі. У цій же главі розглянуто питання походження назви ересі («Вопрос об этимологии термина «стригольник», 116–124); суперечки та джерела, що пов'язуються із стригольниками (124–181), та розглядається питання особливостей «вчення» стригольників (185–203). Частина завершується головними висновками (203–209).

Третя глава другої частини (385–497) присвячена детальному розгляду ересі жидовствующих. Автор веде читача від антиюдейської полеміки в руській книжності XV ст. (386–398) до початку полеміки «іосифлян» з «нестяжателями» (початок XVI ст.) (484–492), через очікування кінця світу на Русі (398–416) та два етапи ересі жидовствующих: до та після 1490 року. Аналізує літературу жидовствующих та вплив полеміки на культуру Русі XV–XVI ст. (478–484). Два підрозділи третьої глави присвячено двом важливим історичним постатям, що пов'язані із ересю: митрополиту Зосимі (455–465) та вели-

кому князю Івану III («Іван III — неортодоксальний правитель Святої Русі?» 465–478). Глава закінчується загальними висновками.

В «Заключенні» (497–504) автор подає загальні висновки до всієї книги. До книги додані списки використаних рукописів, літератури, а також іменний покажчик.

Анотована монографія без сумніву є важливою для істориків Східної Європи кінця XIV — початку XVI століть, джерелознавців, дослідників історії церкви.

К. К.

Филипчук Олександр. *Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни*. Чернівці, 2013, 420 с.

Наукові інтереси Олександра Филипчука лежать на перетині давньоруської та візантійської історій. Саме цей, візантійський, аспект початкової історії Русі (русько-візантійські взаємини, інтеграція «русів»/«росів» до візантійського соціуму, формування знань про Русь у Візантії) став предметом його праці. Книга є втіленням його досліджень з ранньої руської історії середини IX–X ст. і водночас візантійського джерелознавства. Це не дивно, бо сучасні знання про ранню Русь розпадаються на кілька блоків відповідно до джерел руського, арабського, західноєвропейського та візантійського походження. При цьому саме візантійський блок для цього періоду є чи не найважливішим. По-перше, основна діяльність дніпровських «русів» IX–X ст. була скерована у напрямку «греків». По-друге, візантійські і руські джерела виявляються дуже пов'язаними між собою — згадати хоча б договори руських князів з Візантією, які є, по суті, джерелами візантійського походження, написаними грецькою мовою, і згодом перекладеними по-слов'янському і включеними до руського літопису. Через це джерелознавча, русько-візантійська, перспектива автора є цілком природною і вмотивованою. Більше того, за словами дослідника, історія русько-візантійських відносин перетворюється у вивчення візантійської історіографії (11).

Книга вміщує напрацювання Олександра Филипчука, частина з яких вже побачила світ у вигляді статей, решта — публікується вперше. Формат «Studia» — фактично збірка нарисів — став на заваді інтеграції матеріалу в єдине ціле, чого Олександр Филипчук і не прагне та визнає. Тому уважний читач частково стає співавтором, узагальнюючи в цілісній картині окремі висновки дослідника. Праця має певні стилістичні особливості, які можуть дещо ускладнювати читання, хоча, зрештою, вони засвідчують, що текст подано в «авторській редакції».

Книга має чотири частини. Першу частину присвячено початковим контактам русів з Візантією, а отже й джерелам, в яких ці контакти так чи інак-

ше відображено. Особливо цікавим є аналіз повідомлень про руський набіг з *Житія* Георгія Амастридського (дослідник доводить, що цей твір відображає не ранній гіпотетичний похід 830-х, а відомий похід Ігоря 941 р.) та розбір відомостей про росів *Наумахики* Лева VI Мудрого.

Друга частина стосується творів Костянтина Багрянородного та образу русів/росів у них. При цьому Олександр Филипчук намагається переглянути деякі традиційні джерелознавчі уявлення. Зокрема, він хоче довести, що Костянтин є далеко не єдиним автором «своїх» текстів (редактором чи навіть справжнім автором твору він вважає Василя Лакапіна, Костянтинового урядовця). Шляхом досить складних міркувань дослідник приходиться до висновку, що трактат *Про управління імперією* (як вважається, написаний імператором), є насправді «зводом», багаточасовим текстом, в якому відбилася творчість кількох авторів. Така ідея, щоправда, неминуче заводиться на слизький ґрунт, бо тоді теоретично будь-яке «незручне» повідомлення трактату можна визнати вставкою.

У третій частині Олександр Филипчук звертається до репрезентації русько-візантійських війн у візантійській історіографії, зокрема у Іоанна Скілиці та Лева Диякона.

Остання, четверта, частина присвячена вивченню соціальних груп русів у Візантії, їхнього правового статусу та окремих представників руської спільноти, наскільки вони представлені у візантійських джерелах, зокрема русько-візантійських договорах та у трактаті Багрянородного *Про церемонії*. Олександр Филипчук спеціально розбирає відомості про посольство княгині Ольги та текст договору Ігоря 944 р. — джерела, які дають найбільший матеріал для просопографії ранньої Русі і вивчення структури руської еліти середини X ст. Також особливу увагу дослідник приділяє дискусійному питанню часу і обставин хрещення Ольги.

Не позбавлена окремих недоліків у структурі, манері роботи і висновках автора, ця книга є одним з останніх досягнень у сфері русько-візантійських студій, і вже тому стане в пригоді кожному зацікавленому.

В. А.

Стефанович П. С. *Бояре, отроки, дружини: военно-политическая элита Руси в X – XI веках*. М.: Индрик, 2012, 656 с.

Завданням книги є з'ясування, які групи формували в найдавнішій історії Русі X–XI ст. її владну еліту та як вони співвідносились між собою. Ці питання розглядаються шляхом проведення термінологічного аналізу, що зводиться до розгляду текстуальних контекстів найбільш показових випадків вживання у давньоруських джерелах слів «дружина», «бояри» і всіх тих, якими позначалися княжі слуги та міська верхівка. Всі групи, які склали

давньоруську еліту, розглядаються в загальноєвропейській перспективі. Подібна контекстуалізація безпосередньо задумана як спосіб розкриття специфіки груп влади на Русі.

Вже у Вступі (13–44) Автор позиціонує своє дослідження як спробу (хоч, як відомо, не нову) відмовитися від традиційних уявлень про давньоруські дружину та бояр як інституції влади. Його пропозиція полягає у необхідності здійснення ґрунтовного аналізу усіх контекстів вживання цих слів у джерелах, що є чи не єдиним способом зрозуміти сутність еліти Русі часів її становлення та подальшого розвитку. Тут же означено основні джерела та підходи роботи, яка складається з чотирьох глав.

У першій главі «Понятие дружины» (45–128) прослідковується зміна концепцій істориків стосовно ролі військової знаті у становленні державних утворень Раннього Середньовіччя. Російське слово «дружина» відповідає німецькому «Gefolgschaft» (супутники, свита, супровідники). Ці та інші позначення військової еліти, що разом з правителем фактично були «владою», активно вживалися істориками як самозрозумілий термін. Впродовж ХІХ ст. узвичаїлося переконання пов'язувати появу цього феномену з архаїчним укладом давніх германців: прообразом «дружини» вважалося «comunitas», — саме так Тацит у трактаті *Германія* (98 р. н. е.) позначав військовий колектив сподвижників і охоронців племінного вождя. З початку ХХ ст. дослідники були переконані, що від цих «дружинних» об'єднань германців з'являлися їм подібні в інших європейських спільнотах, і найголовніше — саме від них беруть початок васальні обряди (з присяги на вірність вождю) і, відповідно, васально-ленні відносини. З часом ці твердження було спростовано і набули актуальності концепції «панування еліт» В. Шлезінгера і Р. Венкуса, що стали спробою знайти спільну природу влади середньовічних правителів. Відповідно до неї, становлення влади у європейських спільнотах Раннього Середньовіччя пов'язані з військовою знаттю, разом з якою правитель здійснює грабіжницькі походи і збирає данину. В розвиток цих ідей у монографіях Й. Базельманса і М. Енрайта продемонстровано, що об'єднання дружинного типу мають спільну архаїчну основу (хоч і не германську) — в наявності «товариського етосу» та різних форм персональної вірності. Історики Русі (починаючи з О. Преснякова) розглядали давньоруську дружину в категоріях васально-ленних відносин, на цій основі у радянській історіографії розроблялася теза про переростання дружинних відносин у феодальні. Глава завершується оглядом концепції А. Горського про дружину як служилу знать та здобутків польської і чеської історіографії про множинність форм «дружини», що змінювались з часом (теорія Ф. Грауса).

У другій главі «Древнее слово дружина» (129–262) Автор аналізує контексти вживання слова «дружина» у давніх текстових пам'ятках — загальнослов'янських та давньоруських. За його словами, вихідним значенням слова «дружина» є позначення супутників, соратників, товаришів, які когось суп-

роводжують (зокрема, святого Мефодія у текстах кирило-мефодіївського кола). З часом слово «обросло» новими значеннями, ставши ідентифікатором супутників, військових людей довкола правителя/князя, що задіяні у трибутарній (данницькій) експлуатації підлеглого населення (у *Besidax* Козьми Пресвітера та *Житії В'ячеслава* — староболгарських та старочеських текстах відповідно). Здійснений у другій частині глави розгляд особливостей вживання слова «дружина» у давньоруських літописних та іншого роду джерелах показує, що найчастіше так називали військових людей, які були при князю або в момент походу, або в момент збору данини, або ж під час нарад чи прийомів послів. Між тим, автор аналізує кілька випадків, коли «дружиною» у давньоруських текстах названо людей при воеводі чи при боярині, що всі разом в той момент перебували з князем. Все це дає підстави для висновку, що дане слово не має термінологічної точності (235) і є збірним ситуативним позначенням людей/слуг, які в той чи інший момент знаходяться близько князя. Досить часто воно вживається з контекстуальними поясненнями на зразок «старша»/«молодша» дружина чи «лучшая дружина».

Предметом аналізу третьої глави «Княжеские и военные слуги: отроки/гриди» (263—358) є «люди князя», до яких, на думку автора, доречно застосовувати термін *дружина*. Військових слуг давньоруських князів тут розглянуто в рамках теорії чеського медієвіста Ф. Грауса (створену в розвиток концепції «панування знаті») про історичну зміну форм «дружини» від «домашньої» і «приватної» до «великої». Відповідно, військові люди давньоруських князів — це «велика дружина», що типологічно належить до одного розряду з «дружинами» польських, угорських та чеських королів, а також «малою дружиною» скандинавів. Всіх єднає те, що це професійні військові, які разом зі своїми правителями здійснюють грабіжницькі походи і збирають данину, з якої правитель утримує цих людей і забезпечує «опіку» над ними (промовистим свідченням цього вважають оповідь Ібрагіма ібн Якуба про «велику дружину» польського князя Мешка). На Русі впродовж X–XI ст. професійні слуги князя на постійній (платній) основі, які в джерелах мають чітке позначення як отроки і гриді, були доміантною складовою княжого війська. У XII ст. їхня роль і значення занепадає (як угорських *jobagiones castri* чи чеських *milites secundi ordinis*): князям стає важко утримувати велику кількість професійних військових слуг, і більш виправданим стає комплектування війська з бояр, здатних забезпечити себе дорогим військовим спорядженням. Разом з тим у XII–XIII ст. князі ще зберігали певну кількість вірних слуг, на котрих вони могли покластися при суді та управлінні (у текстах вони позначаються *детские*, *милостники* та *дворяни*). Крім широкої порівняльної перспективи всі ці спостереження підкріплені аналізом семантичної еволюції понять *гридь* і *отроки* в літописах.

У четвертому розділі «Знать: бояре» (363–556) розглядаються питання, що являла собою знать як соціальний прошарок і як вона співвідноситься з

іншими суспільними елементами (військовими слугами князя і купецькою елітою міст). Автор вказує на нечіткість значення слова *бояри* для X–XI ст. (на підставі аналізу вміщених у літописі договорів Русі з греками та повідомленнями, що далі слідують за ними). Утім, на підставі контекстуального аналізу вживання цього слова у *Житті Феодосія* Нестора зроблено висновки, що боярами на Русі називали людей, які служили князям у військовий і мирний час, отримували від цієї «служби» доходи, зокрема, села і маєтки, і на відміну від княжих слуг (отроків і гридів), мали статус знаті (відповідно — престиж, славу і багатство). У завершальній частині розглядаються літописні повідомлення з метою встановити співвідношення статусу бояр з верхівкою міст.

Свої проміжні висновки П. Стефанович засновує на запереченні окремих ідей і концепцій О. Преснякова стосовно ролі «княжого права» у становленні владної еліти, А. Горського, що знать на Русі була лише служилою, радянської історіографії (в особі Б. Грекова та С. Юшкова), М. Свердлова про поділ давньоруської знаті на княжу і місцеву, а також Т. Вілкул про книжний характер понять «бояри/боярин» і малоперспективність їх дослідження за наративними пам'ятками. Не в усіх випадках його аргументи виглядають переконливими і остаточними. Більше того, позиціонуючи своє дослідження як спробу відмовитись від традиційних підходів, автор все ж слідує за найбільш прикметними із них, зокрема вдаючись до важкодоказових аналогій між вотчинним землеволодінням Московії XV–XVI ст. та боярською власністю в Давній Русі. Те саме стосується тверджень про співпадіння системи «кормління у Московії з «боярською службою» на Русі (ці ідеї явно засновані на підходах В. Кучкіна). З іншого боку, найдавніші свідчення про семантику слова *дружина* він шукає у *Новгородському I літописі молодшого ізводу*, а не в *ПВЛ*, що цілком відповідає започаткованій О. Шахматовим традиції розглядати цей текст попередником *ПВЛ*, що відображає традиції «Найдавнішого літописного зводу».

Поза тим, книга П. Стефановича важлива як пропозиція розглядати давньоруську владну еліту в ширшому європейському контексті з одночасним застосуванням термінологічного аналізу. Все це в сумі дає змогу краще і з інших позицій зрозуміти владу і суспільство Давньої Русі в цілому.

Я. З.

Гартман А.В., Цыб С.В. *Монгольское нашествие на Северную Русь: хронология исторических событий*. Барнаул, 2013, 143 с.

Спільна праця А.В. Гартман і С.В. Циба виконана в рамках напрямку, який давно розробляє С.В. Циб — т. зв. «історичної хронології». Мета книги — переглянути прийняту хронологію монгольських походів на Рязанську, Володимиро-Суздальську і Новгородську землі (які об'єднано під терміном

«Північна Русь») та запропонувати нові, «науково обґрунтовані», дати відомих подій. В основних главах книги (чотирьох з п'яти) автори встановлюють абсолютну та відносну хронологію монгольських походів на «Північну Русь». Головним фактичним висновком є зміщення датувань більшості подій на рік вперед. Тобто, якщо початок монгольського вторгнення на Русь традиційно відносять до 1237 р., то Гартман і Циб пересувають його у 1236 р.

Нових джерел дослідники до наукового обігу не вводять, послуговуючись літописами та твором перського візиря поч. XIV ст. Рашида-ад-Діна (інші руські, східні та західні, латинські, джерела дають небагато матеріалу для вивчення хронології подій). Натомість оригінальність роботи забезпечує специфічний спосіб поводження з джерелами, в першу чергу — з літописами.

Методологія Циба нагадує текстологію, яку практикував О.О. Шахматов та його послідовники. Хронологічні свідчення наявних літописів уявляються багатшаровою компіляцією, коли навіть в межах однієї річної статті нібито суміщаються датування за різними ерами і стилями. Подібно до ідеї «літописного зводу», що нібито поєднує уривки різних попередніх текстів, Гартман і Циб вважають, що літописна хронологія теж є мішаниною різних хронологічних записок. Відповідно завдання дослідника — розшарувати хронологію відомих літописів та реконструювати оригінальні, правильні й несуперечливі, дати подій. Таку методику можна прикласти до будь-якого хронологічного свідчення, знайти сліди різних ер чи стилів, піддати його перерахунку і, таким чином, створити нове знання.

Важливо, що при цьому автори книги використовують джерела дуже різного гатунку. Поряд з *Лаврентійським* літописом вони залучають свідчення надзвичайно пізнього *Никонівського* літопису XVI ст. або «Історію російську» Василя Татішева. Автори вірять, що ці та інші пізні й ненадійні тексти якимсь чином зберегли оригінальні та правильні дати і деталі. Варто зазначити, що Гартман і Цибу йдеться не просто про перегляд хронології, а й про перебудову причинно-наслідкових зв'язків між подіями, їхньої послідовності й всієї картини першого епізоду навали Батия.

В. А.

Андрощук Федор. *Мечи викингов*. К.: Видавничий дім «Простір», 2013, 712 с.

Нова книга Федора Андрощука підсумувала багаторічну працю дослідника з вивчення скандинавських мечів епохи вікінгів. Вона складається з дев'яти глав. У першій главі описано методичні підходи (серед іншого, автор пропонує нову методику класифікації мечів) та особливості роботи з джерелами. Зокрема, тут висвітлено труднощі роботи дослідників мечів, пов'язані з не-

відповідністю ілюстрацій, описів та самих знахідок, що є особливістю наукової літератури з цієї теми.

У главах II–IV подано детальний опис усіх відомих на сьогодні типів мечів, а також окремо розглянуто клинки, руків'я та піхви. Глава V присвячена орнаментативності мечів у контексті мистецтва епохи вікінгів. Шоста і сьома глави містять зауваження щодо хронології відомих мечів та їхнього поширення відповідно (від Англії та Ірландії до Східної Європи). Восьма і дев'ята глави вписують мечі у соціальний контекст епохи. Зокрема, автор розглядає питання обігу мечів у скандинавському суспільстві та спеціально розбирає проблему соціальної ролі мечів (кому вони належали і яке символічне навантаження несли).

У двох додатках подано списки типів мечів, наконечників піхв і клинків, а також каталог мечів, які зберігаються у колекціях Швеції (всього описано 832 мечі та їхніх фрагменти).

Чітко структурована і легко написана, споряджена численними ілюстраціями та пояснювальними таблицями й схемами, монографія буде цікава і археологам, і історикам.

В. А.